

УДК 631.4:631.11

І.І. Сидоренко, ст. викладач

Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів, Україна

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Розглянуто підходи щодо формування ефективного економіко-екологічного землекористування, що ґрунтується на інтегральному оцінюванні екологічного стану земельних ресурсів.

Ключові слова: сільське господарство, земельна реформа, землеустрій, екологічна безпека.

Рассмотрены подходы к формированию эффективного экономико-экологического землепользования, что основывается на интегральной оценке экологического состояния земельных ресурсов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, земельная реформа, землеустройство, экологическая безопасность.

The approaches to the formation of an effective economic and environmental land use that is based on an integrated assessment of the environmental state of the land are considered.

Key words: agriculture, land reform, land management, environmental safety.

Постановка проблеми. Земельна політика має першорядне значення для забезпечення сталого розвитку, раціонального управління, добробуту населення та економічних можливостей населення. Реформування земельних та майнових відносин в Україні, що склалися у сфері сільськогосподарського землекористування, покликано підвищити ефективність землекористування різними суб'єктами-землекористувачами. Натомість була проведена масова приватизація земель сільськогосподарського призначення, яка не сприяла пошуку не тільки ефективного землекористувача, але й ефективного землевласника. Протягом останніх майже 24 років, що минули від започаткування в Україні земельної реформи, пройдено складний шлях роздержавлення та приватизації земель, становлення нового земельного ладу. Багато надій покладалося на новостворені організаційно-правові форми господарювання. Проте більшість з них повільно адаптуються до ринкових умов господарювання. Велика кількість дрібних землекористувачів загострює екологічні проблеми землекористування, оскільки здебільшого вони не в змозі вживати комплексних заходів щодо охорони земель та відтворення їх продуктивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині багато науковців займаються вирішенням проблем щодо раціонального використання, охорони та відтворення земель сільськогосподарського призначення. Проблема удосконалення управління земельними ресурсами, регулювання земельних відносин, земельної ренти, економічної оцінки землі і земельного кадастру присвячені дослідження багатьох учених: Д.І. Гнатковича, В.В. Горлачука, Ю.Г. Гуцуляка, О.І. Драпиковського, С.І. Кабакової, В.М. Трегобчука, А.М. Третяка. Інформаційні аспекти цієї проблеми й питання оптимального використання землі знайшли відображення в роботах А.О. Варламова, В.І. Гладкого, М.І. Долишнього, Т.П. Магазинщикова, М.В. Сазонова та ін.

Серед відомих вітчизняних науковців (економістів, аграрників, екологів, ґрунтознавців) цього напрямку можна відзначити: П.П. Борщевського, І.К. Бистрякова, Б.М. Данилишина, Д.С. Добряка, С.І. Дорогунцова, Я.В. Ковалья, Д.Ф. Крисанова, М.А. Лендела, А.С. Лисецького, Л.Я. Новаковського, Я.Б. Олійника, П.Т. Саблука, А.Я. Сохничя, В.М. Трегобчука, А.М. Третяка, Ю.Ю. Туницю, М.М. Федорова, М.А. Хвесика, М.К. Шикуну та інших, а серед відомих іноземних учених: Геєра, А. Юнга, Ф. Харісона, М. Геффні, Г. Джапа, Р. Кемпелла, Стенлі, Л. Брю та інших.

Визнаючи наукову і практичну цінність розробок названих авторів, треба зазначити, що проблема ефективного економіко-екологічного землекористування на різних організаційно-правових рівнях ще далека від свого вирішення, що зрештою й обумовило вибір теми дослідження.

Постановка завдання. Зростаюче техногенне навантаження на навколишнє природне середовище, корінні зміни в економічному житті як країни в цілому, так і її окремих регіонів, здійснюють негативний вплив на якість сільськогосподарських земель, умов проживання населення та сукупну цінність територій та потребують вироблення нових концептуальних підходів, що забезпечують організацію раціонального та ефективного раціонального землекористування.

Метою дослідження є розроблення та обґрунтування теоретичних та методологічних основ і практичних рекомендацій щодо забезпечення економічно та екологічно ефективного сільськогосподарського землекористування на сучасному етапі реформування земельних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільськогосподарське (с/г) землекористування є однією з основних форм негативного впливу на стан навколишнього середовища. Ігнорування екологічних засад сільськогосподарського використання неминуче буде прискорювати екодеструкцію унікальних земельних ресурсів України, зменшувати еколого-економічну ефективність аграрного виробництва, і в кінцевому рахунку, поглиблювати соціально-екологічні проблеми продовольчої безпеки.

За сучасними оцінками, впродовж усієї історії свого існування людство зруйнувало близько 2 млрд га родючих ґрунтів – це більше, ніж нині оброблювані поля та пасовища, площа яких становить близько 1,5 млрд га. Територій, яких не торкнулася діяльність людини, у світі залишилося не так уже й багато – лише 39 % від усієї площі Землі [1]. Не найкращою є й ситуація в Україні (рис.1.)

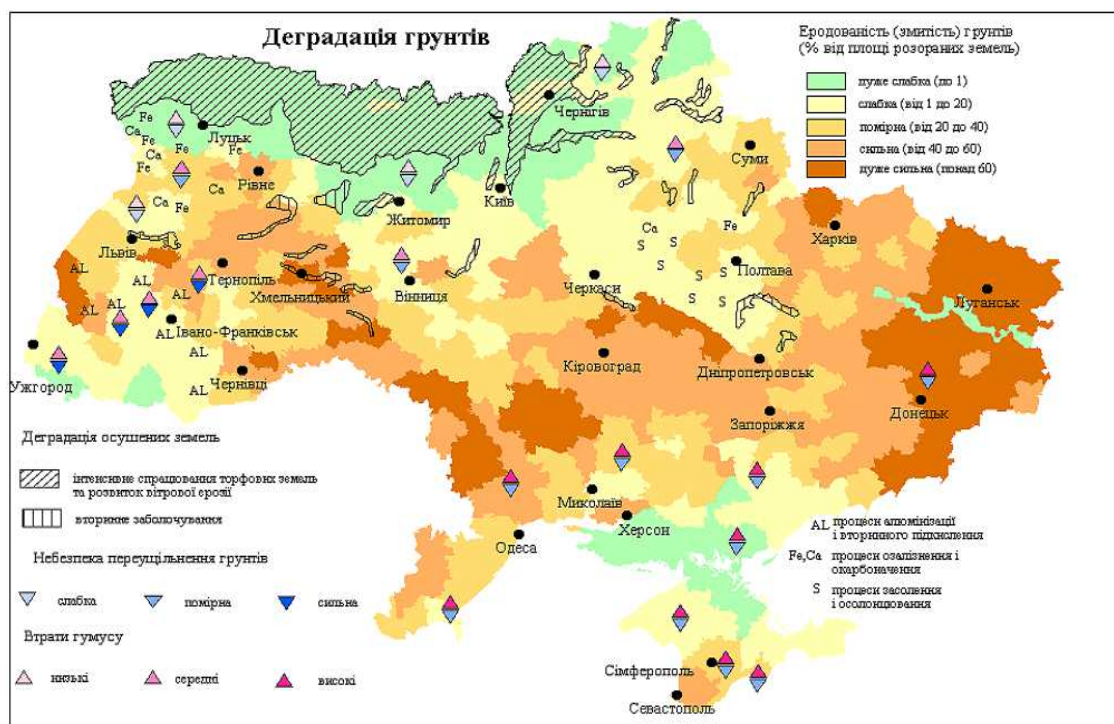

Рис. 1. Деградація ґрунтів в Україні [4]

За розрахунками експертів ФАО ООН, до 2030 р. населення Землі становитиме 8 млрд чоловік, що посилить антропогенний тиск на навколишнє природне середовище, зокрема через збільшення сільськогосподарського навантаження на земельні ресурси, як провідного механізму забезпечення зростаючих продовольчих потреб [2].

Визначальною передумовою сталого виробництва продовольства є наявність родючих ґрунтів. Екологічна безпека при сільськогосподарському землекористуванні стає ключовою проблемою країни, оскільки передбачає гарантоване збереження біосфери у

зрівноваженому стані та дозволяє використовувати земельні ресурси без перевищення меж їх відтворення та відновлення. Вона має базуватися на підвищенні природної якості земель сільськогосподарського призначення та покращенні умов с/г землекористування.

Невирішеними залишаються питання, пов'язані із введенням приватної власності на землі с/г призначення та запровадженням на цій основі ринку земель. Зокрема, у правовому полі не створено необхідних обмежень щодо нераціонального, з екологічного погляду, землекористування на приватних земельних наділах. Не завжди на практиці існує рівність усіх форм власності на землю. Крім цього, у стані формування знаходяться окремі інституції щодо забезпечення ефективного функціонування ринку земель с/г призначення.

Важливим є й питання рентної політики в галузі землекористування та урівноваження економічних інтересів між усіма суб'єктами господарювання в Україні [3]. Економічна оцінка земель у ринкових умовах не може базуватися лише на нормативній ціні земель. Відповідно екологічна оцінка цих земель має враховувати як якісний стан земель, так і рівень інтенсивності сільськогосподарського землекористування.

Складність системи ефективного землекористування полягає у різних ступенях (масштабах та інтенсивності) використання земель, залучення суб'єктів-землекористувачів до власне землекористування, а також у цільовому призначенні земель. Звідси виникає необхідність вертикального (галузевого) і горизонтального (територіального) розмежування інтересів суб'єктів земельних відносин в аграрній сфері. Чітке розмежування інтересів та функцій таких суб'єктів є підґрунтям для створення нової системи землекористування. Важливою умовою високої ефективності системи землекористування є формалізація земельних відносин, тобто власне організація і самоорганізація землевласників та землекористувачів у різні форми господарювання. Така формалізація має будуватися на основі різноманітності інтересів суб'єктів земельних відносин. Цікавою здається трьохрівнева систему ефективного с/г землекористування (табл.) [3].

Таблиця

Рівень землекористування. Характеристика рівня	Територіальний (верхній)	Сільськогосподарських підприємств (середній)	Дрібних землекористувачів (нижній)
1	2	3	4
Основні суб'єкти землекористування	Види сільгоспідприємств. Об'єднання кількох організаційно-правових форм сільгоспідприємств одного виду	Організаційно-правові форми окремого виду сільгоспідприємств	Безпосередні землекористувачі одноосібники і члени однієї сім'ї, а також наймані (постійно або тимчасово) працівники
Найбільш вагомі характеристики об'єкта землекористування	Родючість земель. Оптимальна структура сільгоспугідь	Родючість земель. Оптимальна площа земель сільськогосподарського призначення	Родючість земель. Оптимальна площа окремих видів сільгоспугідь
Обмежувальні параметри ефективного землекористування	Максимальна кількість землевласників. Оптимальна площа землеволодіння і землекористувань	Максимальна кількість землекористувачів. Максимальна і мінімальна площа землекористувань	Мінімальна кількість землекористувачів. Мінімальна площа землеволодіння

Закінчення табл.

1	2	3	4
Фактична ефективність управлінських рішень	Ефективні стратегічні рішення і неефективні поточні	Неефективні стратегічні та поточні рішення	Ефективні поточні рішення, а стратегічні відсутні
Ступеневість внутрішньорівневої будови	Двоступенева (одна або кілька юридичних осіб приймають управлінські	Чотирьохступенева (рішення в межах однієї юридичної особи	Одноступенева (рішення приймає одна фізична особа або одна

	рішення)	приймає одна фізична особа або група осіб виробничих підрозділів)	сім'я)
--	----------	---	--------

Перший рівень – це рівень дрібних форм господарювання. Другий рівень включає середні та великі організаційно-правові форми господарювання. Третій рівень – це рівень певної території із усією сукупністю землекористувачів та форм господарювання.

Ефективність землекористування на кожному з рівнів залежатиме насамперед від вибору напрямів землекористування та встановлених економіко-екологічних обмежень. При цьому слід враховувати не лише інтереси суб'єктів земельних відносин у межах одного організаційно-правового рівня, але й міжрівневі інтереси.

Пропонується запровадити такі заходи: створити соціально-економічні та правові передумови щодо розвитку і самоорганізації як окремих форм господарювання, так і окремих суб'єктів земельних відносин; встановити чіткі права й обов'язки землевласників і землекористувачів у системі землекористування; запровадити взаємну відповідальність всіх суб'єктів земельних відносин за нераціональне землекористування [3].

У відповідній нормативно-правовій базі слід відобразити єдину для всіх суб'єктів земельних відносин екологічну мету землекористування, а саме мінімізація втрат природних властивостей земель с/г призначення. Зазначена мета має реалізовуватися у тому числі і за рахунок мінімізації залучених у землекористування земель.

Успішне функціонування нової системи землекористування має здійснюватися в такій послідовності: планування – організація – регулювання – координація – контроль. На стадії планування обов'язково передбачається прогнозування наслідків землекористування. Стадія організації покликана створити найбільш сприятливі для економічно та екологічно ефективного землекористування умови. А на стадії координації необхідно забезпечити ефективний зв'язок між усіма землекористувачами.

Інтегральний показник рівня ефективності землекористування (ІЕЗ) можна визначити на підставі розрахунків за чотирьохблочною системою показників (факторів) – фактора відтворення природних властивостей земель, розвитку соціальної сфери на селі, ефективності с/г виробництва, оптимальності екологічних процесів у ґрунті та навколо нього. Розрахунки здійснюються за шкалою від 0 до 100 % за формулою [3]:

$$ІЕЗ = \sum_{g=1}^p \left[1 - \frac{\left| \sum_{i=1}^n K_{ij}^N - \sum_{i=1}^n K_{ij}^F \right|}{\sum_{i=1}^n K_{ij}^N} \cdot a_{ij} \right] / p \cdot 100 \%,$$

де ІЕЗ – інтегральний показник рівня ефективності с/г землекористування за g фактором; p – кількість факторів; K_{ij}^F – фактичне значення фактора за i -м показником; K_{ij}^N – нормативне значення фактора за i -м показником; a_{ij} – ступінь значущості фактора за i -м показником; j – номер адміністративної одиниці території.

На думку автора [4], інтегральний показник екологічного стану земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств повинен враховувати основні складові, а саме, агроекологічний потенціал ґрунтів і управлінську основу потенційної еколого-економічної результативності сільськогосподарського землекористування:

$$EC = AEP W_i + i_{mp} W_i + i_{ек.пол.} W_i + i_{ек.мен.} W_i + i_{ек.добр.} W_i + i_{впр.} W_i + i_{ек.стим.} W_i + i_{відн.} W_i,$$

де EC – інтегральний показник екологічного стану земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств; AEP – комплексний показник агроекологічного потенціалу ґрунтів; i_{mp} – комплексний показник транспарентності; $i_{ек.пол.}$ – комплексний показник екологічної політики; $i_{ек.мен.}$ – комплексний показник екологічного менеджменту; $i_{ек.добр.}$ –

комплексний показник рівня екологічної добротності підприємства; $i_{ек.стим.}$ – комплексний показник екологічного інформування та економічного стимулювання екологічної відповідальності персоналу; $i_{впр.}$ – комплексний показник впровадження підприємством програм та методів екологічного аудиту; $i_{відп.}$ – комплексний показник екологічної відповідальності. $W_{АЕП}$, $W_{тр}$, $W_{ек.пол}$, $W_{екол.мен.}$, $W_{ек.добр}$, $W_{впр.}$, $W_{ек.стим.}$, $W_{відп.}$ – вага комплексних показників у структурі інтегрального показника.

Схема розрахунку інтегрального показника стану земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств наведена на рис. 2.

Підвищенню ефективності землекористування сприятимуть не лише заходи щодо зменшення та ліквідації негативних антропогенних впливів на землі, але й створення сприятливих умов з відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Для цього слід передбачити заходи щодо відтворення родючості ґрунту, захисту земель від деградації та ерозії, вибору оптимального рівня інтенсивності та напрямів використання земель тощо (рис. 3).

Доцільно впроваджувати нові напрями щодо адаптації землекористування до природних умов та посилити заходи економічної відповідальності землевласників і землекористувачів за порушення природного стану земель.

Масове використання ґрунтів окремих типів, а також часта зміна напрямів самого землекористування призводить до того, що ґрунти набувають нетипових властивостей або у кращому разі потрапляють у нетипові умови, а тому пропонується максимально сприяти покращенню природного стану навколоґрунтового середовища. Отже, ефективна охорона і відтворення ґрунтів має передбачати, з одного боку, забезпечення їх екологічної стійкості, а з іншого – оптимізацію навколоґрунтових процесів.

Нині під час землекористування в Україні домінує не регіональний, а загальний підхід. Змінити такий підхід значною мірою допоможе об'єктивне оцінювання екологічного стану земель, тобто своєрідна екологічна регіональна інвентаризація самих цих земель. При цьому слід оцінити як потенційні втрати природних властивостей земель, так і їх потенційні забруднення. Необхідно на рівні кожного регіону запровадити комплексну систему обліку забруднених земель та видів забруднень, що допоможе розробити ефективніші заходи щодо упередження та боротьби із забрудненнями. Більше того, доведеться виробляти і відповідну культуру землекористування та до певної міри і відповідний спосіб життя.

Найбільш вагомими у теперішній час напрямами щодо підвищення економіко-екологічної ефективності с/г землекористування в різноманітних формах господарювання є: дотування, субсидіювання, квотування, страхування, пільгове оподаткування і кредитування, а також заходи протекціоністської політики.

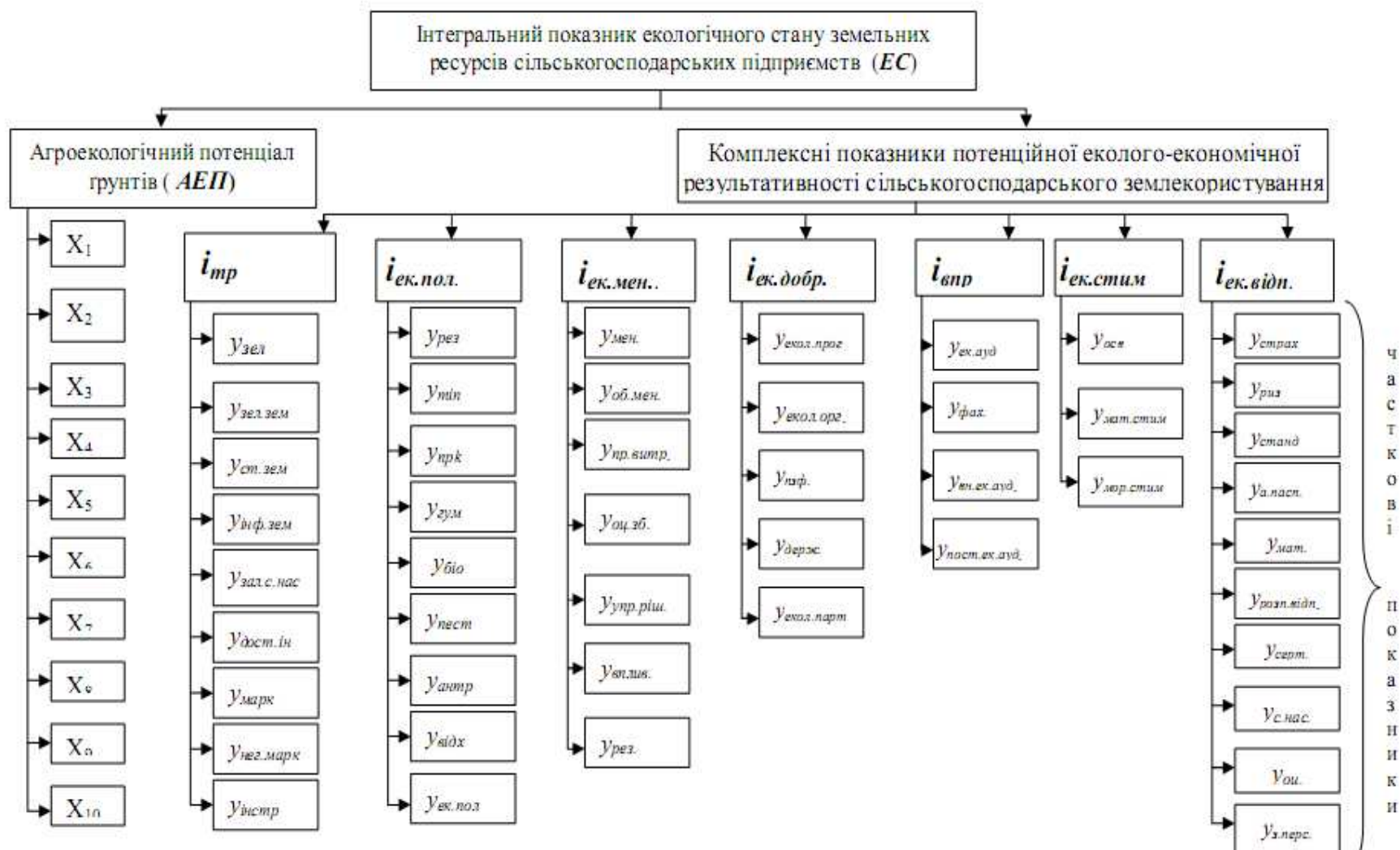

Рис. 2. Структурно-ієрархічна схема розрахунку інтегрального показника екологічного стану земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств [4]

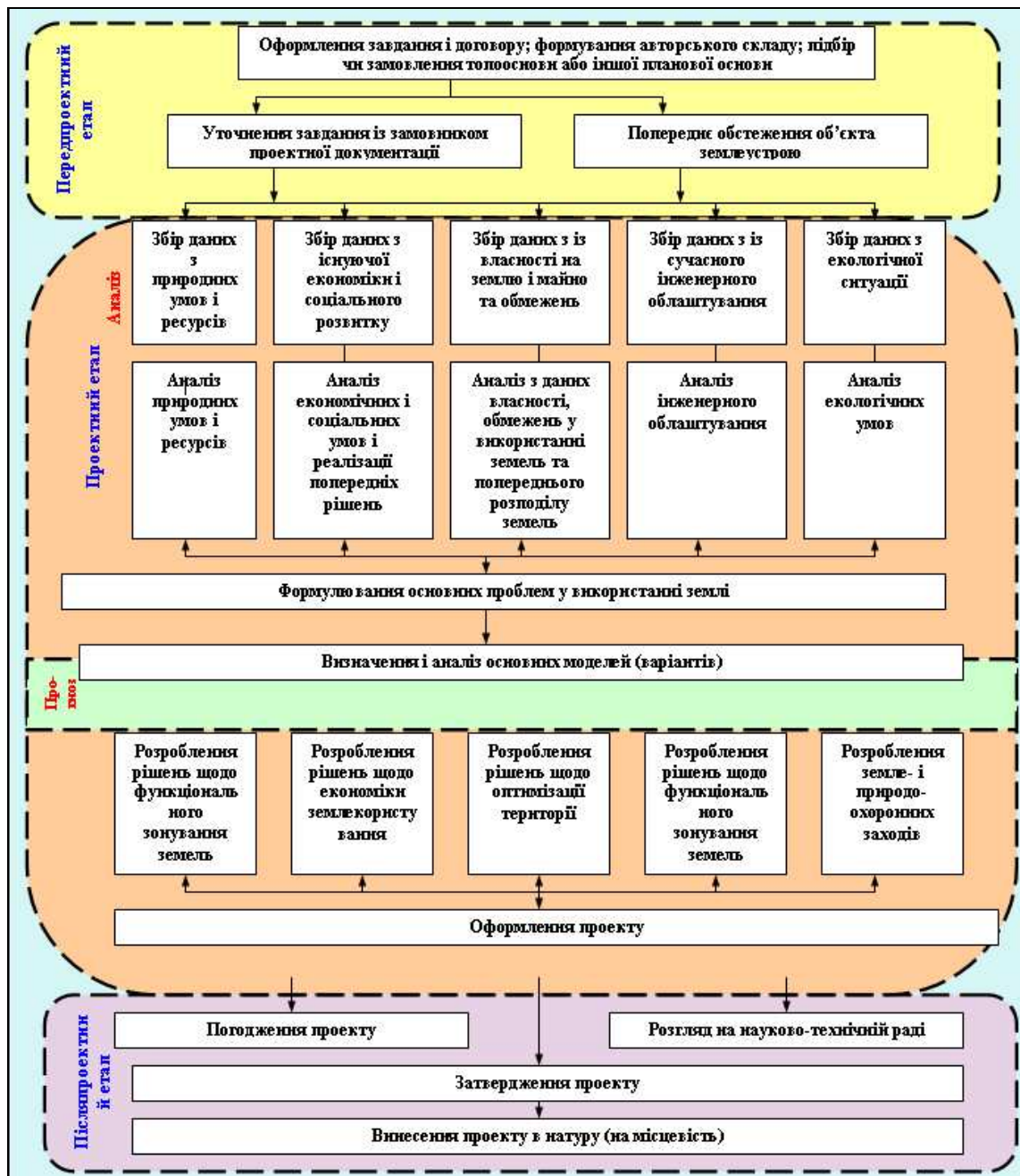

Рис. 3. Схема виконання проекту землеустрою

Можна виокремити три основні системи ефективного с/г землекористування, які склалися у світі. Перша – суспільно-приватницька система, яка базується на посиленні різного роду економіко-екологічних та правових обмежень у с/г землекористуванні та на суворому суспільному контролі за раціональним використанням цих земель. Найбільш типовими представниками цієї системи є ФРН і Франція. Друга – державно-приватницька система, яка ґрунтується на домінуванні державної форми власності (як це є в Китаї) або державних інтересів в аграрній сфері (прикладом може слугувати Японія), що дозволяє максимально розвивати оренду земель с/г призначення. Третя – приватницька система характеризується домінуванням приватної форми власності на землі с/г призначення та ефективним механізмом реалізації і захисту прав носіїв цієї форми власності.

Кожна із зазначених систем ефективного с/г землекористування має свої переваги та недоліки. Тому формальне перенесення досвіду інших країн щодо с/г землекористування на українські реалії не дає змоги досягнути бажаного економіко-екологічного ефекту. Необхідно створити якомога сприятливіші умови для землевласників і землекористувачів, які розширяють їхні можливості щодо вибору екологічно безпечних та одночасно економічно ефективних напрямів с/г землекористування.

Отже, концептуальні напрями в організації економічно та екологічно ефективного с/г землекористування можна згрупувати у чотири основні блоки: економічний, екологічний, правовий і соціальний. При цьому критеріальними ознаками оцінювання відповідних заходів є, з одного боку, показники, що впливають із природних властивостей та напрямів використання земель, а з іншого – із наслідків та умов їх використання. Допомогти реалізувати цілі і завдання щодо економічно та екологічно ефективного с/г землекористування має економічний оборот земель с/г призначення, що пов'язаний, насамперед, із ринком цих земель.

Висновки. Реформування аграрного сектору економіки України виявило значні недоліки в теорії та методах землеустрою. Такі прогалини негативно відображаються на землеволодінні й землекористуванні ділянками, на яких нині здійснюють свою господарську діяльність реформовані сільськогосподарські суб'єкти підприємництва.

Вітчизняний досвід, а також практика інших країн свідчать, що реальним механізмом упорядкування використання земель, врегулювання земельних відносин, а також переобладнання територій для суспільно необхідного й водночас ефективного використання може бути тільки землеустрій, у процесі якого вирішуються правові, соціально-економічні, організаційно-територіальні та екологічні завдання. Всі дії, пов'язані з перерозподілом земель, утворенням нових землеволодінь і землекористувань, організацією використання й охорони земель, слід здійснювати тільки в порядку землеустрою і на основі детального соціально-економічного та екологічного обґрунтування.

Список використаних джерел

1. *Третяк А. М.* Економіка землекористування та землевпорядкування : навч. посіб. / А. М. Третяк. – К. : ТОВ ЦЗРУ, 2004. – 542 с.
2. *Economic-Ecological Theoretical Perspectives.* – NY, 1997. – P. 21-36.
3. *Будзяк В. М.* Економіко-екологічні основи ефективного сільськогосподарського землекористування: теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / В. М. Будзяк. – К., 2008. – 42 с.
4. *Пізняк Т. І.* Організаційно-економічні основи формування системи екологічного аудиту сільськогосподарського землекористування : дис. ... канд. екон. наук / Т. І. Пізняк. – Суми, 2008. – 219 с.